

в тому, щоб зміст розповіді відтворити максимально стиснуто, використовуючи лише два-три речення, і в них – жодного зайвого слова. При цьому суть, основна думка розповіді повинні залишитись. Усі другорядні моменти та деталі слід відкинути.

Дана вправа особливо корисна для тих, у кого мислення і пам'ять не виділяються чіткою та високою організованістю, хто чіпляється за дрібниці, не доходячи до головного, або постійно змішуючи головне з другорядним. Вона вчить чітко фіксувати лише суть, а все другорядне відкидати.

Що стосується уяви, то в молодших школярів добре розвинена фантазія, творча уява гальмується [2; 8]. Уява в цьому віці бурхлива, яскрава, з характерними рисами некерованості. У процесі навчання вона розвивається і стає реалістичною.

Для розвитку уяви існує система занять-тренінгів, які може використовувати вчитель як на уроці, так і позаурочний час. Зокрема:

Вправа 1 **“Здогадайся, хто приїшов”**

Кожна дитина витягує картку. Деякі картки порожні, а на інших написані такі слова: “учитель”, “лікар”, “президент”, “мати” тощо. Діти, у котрих на картках щось написано, відходять убік, а потім по черзі повертаються в коло, показуючи того, хто написаний у нього на картці, щоб всі інші відгадали, хто він такий.

Вправа 2 **“Кольорова фантазія”**

Завдання: додати слово відповідного кольору.

Матеріал для вправи

Пісок – ...*(жовтий)*

Сонце – ...*(помаранчеве)*

Помідор – ...*(червоний)*

Листя – ...*(зелене, жовте, червоне)*

Море – ...*(синє)*

Сніг – ...*(білий)*

Хмара – ...*(біла, синя, голуба)*

Крокодил – ...*(зелений)*

Лисиця – ...*(рудя)* тощо.

Гра **“Тільки доторкнись”**

Завдання: із закритими очима через дотик визначити предмет, його форму, із чого він зроблений.

Матеріал для дослідження: дерев'яний стілець, лід, голка, кулька, кнопка, пенал.

Тренінг **“Слухаю і малюю тишу”**

Завдання: вийдемо на вулицю, мовчки присядемо біля трави, прислухаємося до неї, повернемося до класу і спробуємо намалювати те, що почули.

Отже, пізнавальний інтерес як мотив навчання є яскравим показником розвитку особистості дитини, оскільки вже в молодших класах формується інтерес до навчальних предметів, виявляються схильності до різних галузей знань, видів праці, розвиваються моральні й пізнавальні прагнення. Однак цей процес відбувається не автоматично, він пов'язаний з активізацією пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання, розвитком самостійності школярів.

Передумовами розвитку пізнавальних здібностей дітей є базові психологічні особливості молодшого шкільного віку: активізація пізнавальних інтересів дитини, інтерес дитини до навчан-

ня, швидке й гнучке реагування на безпосередні враження, пізнавальна активність, підвищена схильність до засвоєння й упровадження знань, гострота та рухливість сприйняття, гнучкість і швидкість мисленневих процесів тощо. Відповідно неналежний розвиток пізнавальних процесів дитини не тільки стає на заваді успішного навчання, а й перешкоджає загальному розвитку, становлення особистості, формування життєвого досвіду. У силу важливості й значимості пізнавальних процесів для дитини необхідно всіляко допомагати їх розвитку й одночасно використовувати їх для оптимізації навчальної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шопіна М. Творчий потенціал молодшого школяра (психологічні особливості розвитку) / М. Шопіна, Т. Піроженко // Початкова освіта. – 2010. – № 23(551). – С. 2–34.

2. Гавриш Р. Розвиток пізнавального інтересу як засіб формування особистості молодшого школяра / Р. Гавриш // Розкажіть онуку. – 2010. – № 10. – С. 6–13.

3. Савчук М. Розвиток креативності молодших школярів як умова формування необхідних життєвих компетенцій / М. Савчук // Розкажіть онуку. – 2010. – № 1. – С. 4–9.

4. Бех І. Д. Вивчення особистості молодшого школяра / І. Бех // Початкова школа. – 1993. – № 3. – С. 6–10.

5. Заброцький М. Основи вікової психології: [навч. посіб.] / М. Заброцький. – Тернопіль: Богдан. – 2001. – С. 57–71.

6. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям: Вибрані твори: у 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 3. – С. 397.

Стаття надійшла 28.01.2011 р.

УДК 316.612

Лілія РОМАНКОВА, Людмила МАКАРОВА

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ПОДРУЖНЬОГО ЖИТТЯ У СТАРШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Lilia ROMANKOVA, Ludmila MAKAROVA

PATERNAL FAMILY AS PROGNOSTIC ORIENTATION POINT OF FORMING MATRIMONIAL AND FAMILY INSTRUCTIONS OF SENIOR PUPILS

Анотація: у статті порушується проблема підготовки сучасних старшокласників до майбутнього сімейного життя; доводиться, що визначальну роль у формуванні шлюбно-сімейних настанов старшокласників відіграє батьківська сім'я.

Annotation: the problem of preparation of modern senior pupils to future family life is raised in the article. It is proved that the important role in forming matrimonial and family instructions of senior pupils plays paternal family. Determination of social and psychological type of paternal family permits prog-

nosticating contents of family values in senior school age.

Ключові слова: шлюбно-сімейні настанови старшокласників, тип батьківської сім'ї, психолого-педагогічне прогнозування.

Key words: matrimonial and family instructions of senior pupils, type of

paternal family, social and psychological prognostication.

Мета: проаналізувати роль батьківської сім'ї в підготовці юнаків і дівчат старшого шкільного віку до самостійного сімейного життя.

Сім'я є унікальним соціальним інститутом, посередником між індивідом і суспільством. Через неї з покоління в покоління передаються фундаментальні цінності, саме в сімейному середовищі сконцентровано потужний потенціал впливу на процеси суспільного розвитку, становлення суспільних взаємин.

Непересічне значення має родина як соціально-педагогічний інститут, провідний мікрофактор соціалізації особистості, який значною мірою впливає на формування її найважливіших якостей протягом усього життя.

Основні соціалізуючі функції сім'ї полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда, формуванні його статевої ідентифікації, розумового та розвитку здібностей і потенційних можливостей, почуття захищеності, тощо.

Сьогодні інститут сім'ї зазнає значних трансформацій, серйозних морально-психологічних труднощів і випробувань, що негативно впливає на формування у молодого покоління шлюбно-сімейних настанов, розриває зв'язок поколінь, деформує сферу фундаментальних моральних цінностей. У дослідженнях сучасних учених-психологів (М. Алексєєва [1], Є. Белінська [2], І. Бовіна [3], В. Болотіна [4], М. Борисівський [5], В. Гомонай [6], О. Кляпець [7], С. Литвин-Кіндратюк, Б. Кіндратюк [8], В. Лозинський [9], Т. Титаренко [10; 11]) відзначається, що мінливі соціальні умови, суперечливий вплив соціального середовища, втрата звичних ціннісних орієнтацій згубно позначаються на формуванні ставлень особистості до життя, праці, сім'ї, інших людей тощо. Тому батькам важливо усвідомлювати й враховувати те, який ідеал шлюбно-сімейних взаємин ними передається дитині та які норми поведінки закладаються як належні.

Старший шкільний вік можна вважати перехідним від дитинства до самостійної та відповідальної дорослості, що передбачає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема статевого дозрівання, а з іншого – досягнення соціальної зрілості. По-іншому рання юність – один з найбільш значущих періодів розвитку людини, під час якого триває процес індивідуалізації, що завершується особистісним самовизначенням. Саме в цей час, коли реальна дійсність ставить молоду людину перед необхідністю ви-

бору подальшого життєвого шляху, актуальною стає проблема ціннісно-смиислової орієнтації.

Так, В. Гомонай значну роль у підготовці старшокласників до подружнього життя відводить статево-вихованню хлопців і дівчат, убачаючи саме в статево-життєвому важливий фактор стабілізації людської життєдіяльності, що реалізується у сім'ї. Під статево-вихованням автор розуміє процес формування в людини здатності усвідомлювати специфіку власного "Я", а також інших людей, що зумовлює належність до певної статі. Статеве виховання, на думку вченого, забезпечує оволодіння людиною нормами взаємин з представниками протилежної статі; воно включає формування свідомого ставлення до власного та здоров'я оточуючих, підготовку молоді до шлюбу, створення сім'ї та виховання дітей [6].

Аналогічного підходу дотримується А. Ахабадзе, який визначає методологічні принципи здійснення статевого виховання як засобу підготовки старшокласників до створення повноцінної, здорової сім'ї. *По-перше*, доводиться необхідність утримання статевого потягу у стані мінімальної напруги до того часу, поки в підлітка і юнака не сформуються достатньо міцні, продиктовані розумом, внутрішні "гальма". *По-друге*, автор наголошує на необхідності певної стриманості в інтимному житті. *По-третє*, на одухотворенні інтимного. *По-четверте*, єдності високих почуттів і статевого потягу. Нарешті наголошується на формуванні відповідального ставлення до статевого життя. Важливим є положення про те, що статеве виховання й освіта молодого покоління мають здійснюватися компетентними особами, котрі викликають у дітей високу довіру [11]. Отже, статево-вихованість передбачає сформованість сексуальної свідомості в контексті психосексуальної культури та морально-етичних вимог суспільства, наявність знань про негативні наслідки випадкових інтимних зв'язків.

На рівні із значенням статевого виховання науковці виділяють моральне та духовне. Моральні стосунки охоплюють питання сімейних почуттів, насамперед, любові й обов'язку, моральних цінностей сім'ї, духовної гармонії, ідейно-морального виховання. Ряд досліджень присвячено формуванню в учнів моральних засад сімейного життя, під якими автори розуміють інтегративне утворення, що поєднує моральні якості (любов, повага, взаємодопомога та ін.), моральну свідомість, моральні дії, соціально-психологічні особливості спілку-

вання, здатність до контролю за своєю поведінкою, до обрання залежно від життєвих обставин, типу поведінки. Об'єднує ці моральні якості, стосунки, дії наявна в особистості емпатія. Саме вона, як феномен міжособистісного контакту, безпосередньо регулює взаємостосунки людей і встановлює моральні засади стилю сімейного життя. У процесі емпатійної взаємодії формується система цінностей, які надалі визначатимуть поведінку особистості стосовно інших людей [4; 5; 8].

Руйнівний вплив на становлення моделей подружньої поведінки особистості часто спричиняє негативний досвід, отриманий у дитинстві. Найскладнішою в цьому сенсі є ситуація, що складається для дитини у випадку розлучення батьків.

Діти, позбавлені спілкування одного чи обох батьків у результаті розпаду сім'ї, часто зростають відлюдкуватими, боязкими, агресивними і схильними до сварок. Відсутність повноцінної батьківської психологічної підтримки викликає невдоволення до оточення, зумовлює нездатність підтримувати стійкі міжособистісні стосунки. Вирішальним є не сам факт розлучення, а емоційне відчуження батьків один від одного – "афективне розлучення". Сім'ї, де зберігаються лише формальні атрибути шлюбу, створюють ще гіршу атмосферу для розвитку дитини: "подвійний стандарт" взаємин (для людей і для сім'ї) призводить до зростання зовнішньої та внутрішньопсихічної конфліктності.

Травмуючою є також ситуація, коли соціальний стан батьків є надто низьким або високим. У першому випадку постійні матеріальні проблеми, нестача життєвого простору спричиняють посилення конфліктності. Сформовані таким чином патерни взаємодії переносяться дитиною у власні сім'ї, зумовлюючи новий виток конфліктності. У нашій країні часто батьки з високим соціальним статусом основну увагу приділяють роботі, а не дітям. Формально в таких сім'ях виховання й освіта починаються швидко (няньки, гувернантки), а реальної уваги родичів діти не відчують.

Проблемна сім'я також суттєво впливає на закріплення моделей подружньо-батьківської поведінки у старшому шкільному віці. Особливістю проблемних взаємин є інертність, ригідність стосунків. Одного разу спонтанно вироблений стиль фіксується і на довгі роки залишається незмінним.

Проаналізуємо основні типи проблемних сімей з погляду їх виховного впливу [10]:

• зовнішньо “спокійна сім’я”. Стосунки шлюбних партнерів спрямовані на “збереження обличчя” перед оточенням. Така залежність від думок інших людей призводить до недооцінювання власне процесу сімейного життя, своїх і почуттів партнера, перебільшення значення “загального вигляду”. Тоді всі події відбуваються планомірно, і здається, що стосунки між членами родини лагідні й узгоджені. Однак чоловік і дружина відчують незадоволеність шлюбом. У цих стосунках почуття обов’язку та відповідальності значно переважають спонтанність і щирість. За гарним фасадом приховуються придушені негативні почуття один до одного. Психологічно нездорова сімейна атмосфера, постійне стримування почуттів веде до стійких порушень настрою, відчуття втоми та безсилля; у партнерів часто виникають напади туги та депресії;

• “вулканічна сім’я”. Стосунки нестабільні й постійно змінюються. Вони, з одного боку, орієнтовані на створення міцної, щасливої сім’ї, але, з іншого – їм не вистачає дієвого компонента, готовності до праці заради досягнення цілей. Є мета, але немає плану її досягнення, усвідомлення необхідності власної активності. Це той випадок, коли образ ідеального шлюбу, ідеальних стосунків є дуже жорстким, він “перекриває” реальні взаємини, що не дає змоги особистості ставитися до своїх взаємин відповідально і творчо. Таке подружжя постійно свариться, розлучається, щоб потім знову клястися один одному в коханні. Стосунки в шлюбі є патологічно залежними, негативно відбиваються на психічному здоров’ї партнерів. У даному випадку спонтанність та емоційна безпосередність переважають над почуттям обов’язку й відповідальності;

• “сім’я-санаторій”. Стосунки членів віктимні, спрямовані на досягнення психологічного благополуччя та комфорту члена сім’ї, емоційний стан якого передається завищеною тривожністю, ціною душевного здоров’я інших. Турбота про нього виявляється в колективному самообмеженні в спілкуванні, поступовій соціальній ізоляції, що дає відчуття захищеності “хворому”. Спроби прояву свободи сприймаються як загроза сімейному благополуччю, поступово звужується коло спілкування. У результаті сім’я стає симбіотично залежною, психологічні потреби в спілкуванні, самореалізації її членів в інших, крім сімейної, сферах засуджуються й ігноруються;

• “сім’я-фортеця”. В основі лежать засвоєні переконання про загрозу, агресивність і жорстокість зовнішнього

світу, зло і людей як його носіїв. Тут стосунки мають вигляд взаєморозуміння, але свої внутрішні проблеми подружжя переводить назовні. Турбуючись про свій мікросвіт, вони засуджують та докоряють іншим у тому, у чому несвідомо бажали б дорікнути собі або партнеру. “Кругова оборона” часто прикриває емоційну порожнечу й порушення в сексуальній сфері;

• “сім’я-театр”. Такі родини підтримують стабільність шляхом театралізації свого життя. При цьому зовсім не важливо, що насправді відчуває кожен із членів. У шлюбно-сімейних стосунках партнери орієнтовані на задоволення лише власних потреб. Як правило, подружжя відчуває гостру потребу у визнанні, постійній увазі, коханні та захопленні;

• “сім’я – третій зайвий” виникає, якщо особистісні особливості партнерів і стиль їхніх взаємостосунків мають для подружжя особливу значущість, а батьківство несвідомо сприймається як загроза сімейному щастю. Це може бути при психологічній інфантильності одного або обох партнерів і їх неготовності до батьківства;

• “сім’я з кумиром”. Стосунки між її членами призводять до створення сімейного кумира, коли виховання дитини єдине, що зміцнює подружні стосунки, і турбота про неї – єдина сила, яка утримує партнерів разом, а їхні власні почуття та почуття партнерів – на останньому місці. Це так звана дітоцентрична сім’я. Зрозуміло, що таке викривлення в структурі шлюбно-сімейних настанов, зумовлене підсвідомими внутрішніми конфліктами та фрустрованими в дитинстві потребами, негативно відбивається на психологічному здоров’ї і батьків, і дітей;

• “сім’я-маскарад”. Характеризується неузгодженістю життєвих настанов та цілей подружжя. Вони ставлять дитину в ситуацію різних, часто протилежних вимог і неузгоджених оцінок. Така метушня масок призводить до відчуття тривожності, розгубленості дитини, розщеплення її самооцінки, виникнення внутрішнього конфлікту.

Якщо уважно придивитися до всіх цих типів проблемних сімей, то можна зауважити ознаку, притаманну кожному з них, – це залежність членів сім’ї один від одного. Залежність (адикція) – досвід, заснований на стереотипній суб’єктивній реакції людини на те, що має для неї особливу значущість; щось, що вона сприймає як наскільки безпечне і заспокійливе, що не може без нього обійтися. Тобто об’єктом адикції може бути що завгодно – від наркотиків до власного чоловіка (жінки) [1].

Фундаментальною характеристикою залежних шлюбно-сімейних взаємин є те, що вступ до них та їх підтримання продиктовано небажанням спільно розвиватися, а бажанням незмінності, застою, не внутрішньою силою, а слабкістю. Психологи вважають, що в адиктивних взаємини не потрапляють, їх свідомо та неусвідомлено вибудовують особистості, які інакше жити не можуть. Діти, виховані в таких сім’ях, теж виростають адиктами і схильні до побудови власної родини таким же залежним чином.

Якщо значущі дорослі (батьки, вчителі) дитину не поважають, не підтримують її самоцінність, не дозволяють їй відчувати себе компетентною, ефективною, здатною самостійно досягати успіху в житті, якщо дитину жорстко контролюють, не довіряють їй, не поважають її почуття й думки, це може спричинитися до формування адиктивної особистості. Така особистість буде спочатку повністю залежати від батьків, потім – від учителів, потім – від шлюбного партнера і власних дітей, втягуючи їх у це порочне коло.

Гармонійним, здоровим сімейним союзом можна назвати таке єднання, коли сім’я є відкритою системою і надає широкі можливості для творчого зростання й особистісного розвитку кожного її члена. Шлюбно-сімейні стосунки партнерів засновані на впевненості; партнери, орієнтуючись на кохання, повагу та взаєморозуміння, відповідально й свідомо ставляться до своїх стосунків, проявляючи гнучкість і творчість у вирішенні сімейних проблем та конфліктів. Стосовно дітей така сім’я дає можливість поєднувати теплі емоційні стосунки з дітьми з чітко визначеними правилами поведінки. У таких стосунках досягається повне прийняття дитини, її особистісна свобода, а спілкування будується на діалогічній основі. У гармонійних сім’ях їх члени є психологічно благополучними, рівень задоволеності шлюбом високий [6].

Щоб краще зрозуміти соціально-психологічні особливості впливу батьків на особистість дитини, важливо ознайомитися з класифікацією порушень виховання А. Лічко та С. Ейдемільера, які виокремили такі відхилення у стилях сімейного виховання [7]:

• гіпопротекція, що характеризується нестачею опіки і контролю з боку батьків. Вони не приділяють дитині достатньої уваги, не цікавляться її життям, не включаються емоційно в її проблеми. Можна припустити, що незадоволення потреби в любові й прихильності, емоційне відсторонення, відчуження від дитини формують генеральну недовіру

до оточення, що в майбутньому унеможливило створення довготривалих емоційно-позитивних стосунків та формує емоційну самотність;

- домінуюча гіперпротекція, проявляється в завищеній увазі й турботі, занадто дріб'язковому контролі. Батьки слідкують, перевіряють й обмежують дитину. Її не привчають до самостійності, що призводить до формування інфантильної, безініціативної, залежної особистості, не здатної самостійно приймати рішення та брати відповідальність за них. Шлюбно-сімейні домагання в такому випадку є неадекватними та нереалістичними, спрямованими на створення залежних стосунків. У такому випадку наслідком домінуючої гіперпротекції є реакція емансипації, негативним виявом якої стає розрив будь-яких стосунків з батьківською сім'єю та створення власної сім'ї, викривленої в бік автономності її членів;

- потураюча гіперпротекція, що виховує "кумира сім'ї". Батьки намагаються вберегти дитину від труднощів, потурають її бажанням, обожнюють її, захоплюються найменшими її досягненнями. Результатом такого виховання є нереалістично високий рівень домагань дитини, спрямованих на лідерство при недостатній наполегливості. У сім'ях, створених особами, вихованими таким чином, члени родини часто конфліктують, сімейна взаємодія виключає співробітництво, стосунки перетворюються на постійні війни за лідерство, психологічна атмосфера є напруженою і дестабілізуючою;

- емоційне відчуження, яке відзначається тим, що поява дитини сприймається як тягар для батьків, тому її потреби нехтуються. Іноді батьки суворо поведуться з нею. Цей стиль виховання спричинює найбільш негативний вплив на розвиток дитини. Часто емоційне відчуження дитини від одного з батьків виникає після розпаду сім'ї. У дитини, в цьому випадку, формується схильність будувати в майбутньому власні шлюбно-сімейні взаємини аналогічним чином;

- жорстокі взаємини, що може проявлятися відкрито, коли на дитині зганяють зло, удаючись до насилля, чи бути прихованим, коли батьків і дитину розділяє стіна емоційної холодності та ворожнечі. Стосунки, сформовані в такій атмосфері, є деструктивними, оскільки спрямовані на придушення бажань і потреб іншого, досягнення власних цілей та задоволення потреб шляхом агресії і насилля;

- завищена моральна відповідальність, яка характерна для батьків, особливістю психічного світу яких є хронічне почуття провини, завищеного морального обов'язку. Від дитини вимагають чесності, порядності, виконання зобов'язань, невідповідних її віку. Батьки сподіваються на особливе майбутнє для своєї дитини, а дитина боїться їх розчарувати. Цілковито придушуються спонтанність, ширість і творчість. У подальшому житті ця дитина не здатна створювати щирі емоційні стосунки в шлюбі, поважати прояви особистості іншого, дослухатися до своїх потреб і відчувати задоволеність життям.

Серед факторів сімейного виховання, що безпосередньо зумовлюють негативні наслідки в розвитку дітей, виділяють також такі: відсутність нормального психологічного клімату в сім'ї; авторитаризм чи лібералізм; пріоритет матеріального добробуту над духовними запитамі дитини, дисгармонія матеріальних потреб та можливостей їх задоволення; бездуховність батьків, відсутність спрямованості на духовний розвиток дітей; неосвіченість у психолого-педагогічному сенсі (відсутність цілеспрямованого виховання, безпринципність, непослідовність, фізичні покарання, психологічні страждання); протиправна поведінка дорослих.

Хронічна дія таких психотравматичних чинників формує в дитини несприятливу для особистісного розвитку Я-концепцію. Втрата відчуття захищеності, любові до себе призводять до вироблення різних видів неадекватного психологічного захисту, агресивності дитини, ворожого ставлення до оточення, що ускладнює і часто робить неможливим створення в майбутньому благополучної сім'ї.

Таким чином проведений теоретичний аналіз проблеми та результати власних емпіричних досліджень, досвід практичної роботи дозволяють нам висловити припущення, що на формування моделей шлюбно-сімейної поведінки старшокласників значною мірою впливає сім'я. Соціально-психологічний тип родини, стиль батьківського виховання, особливості батьківсько-дитячих взаємин настільки міцно вкорінюються у структуру особистості, її ціннісно-смыслову сферу, що можуть бути діагностико-прогностичним орієнтиром у підготовці юнаків і дівчат до майбутнього сімейного життя. Усвідомлення та врахування в психолого-педагогічній роботі педагогами, шкільними психологами, соціальними працівниками сімейної си-

туації кожної дитини є неодмінною умовою побудови нею в майбутньому здорових шлюбно-сімейних стосунків. Розуміння того, які норми поведінки щодо сімейного життя інтеріоризуються дитиною, має стати основою для розроблення освітніх і профілактичних програм психологічного сприяння побудові здорових шлюбно-сімейних стосунків молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева М. И. Влияние стиля общения в семье на общественную и коммуникативную активность старшеклассников : [текст] / М. Алексеева, Т. Луцезбал // Психология педагогического общения. – Кировоград, 1991. – С. 39–55.
2. Белинская Е. П. Этическая социализация подростка : [текст] / Е. Белинская, Т. Стефаненко. – М. : НПО "МРДЕК", 2000. – 208 с.
3. Бовина И. Б. Представление о здоровье и болезни в молодежной среде : [текст] / И. Бовина // Вопросы психологии. – 2005. – № 3. – С. 90–96.
4. Болотина В. Ю. Моральні цінності підрастаючого покоління : [текст] / В. Болотина // Цінності освіти і виховання : [науково-методичний збірник] / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К., 1997. – С. 19–21.
5. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості : [текст] / М. Боришевський // Цінності освіти і виховання : [науково-методичний збірник] / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К., 1997. – С. 21–25.
6. Гомонай В. Етико-психологічні проблеми сімейного виховання молоді : [текст] / В. Гомонай. – Ужгород : Закарп. видавництва тов-ва України, 1994. – С. 2–52.
7. Кляпець О. Я. Шлюбно-сімейні настановлення молоді як умова вибору здорового способу життя : [текст] / О. Кляпець // Соціальна психологія. – 2005. – № 6. – С. 151–157.
8. Литвин-Кіндратюк С. Д. Народознавство та організація здорового способу життя школярів : [монографія] / Світлана Литвин-Кіндратюк, Богдан Кіндратюк. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 279 с.
9. Лозинський В. Молодь і здоров'я : [текст] / В. Лозинський. – К. : Главник, 2006. – 112 с.
10. Титаренко Т. М. Актуальні соціально-психологічні настанови молоді на здоровий спосіб життя : [текст] / Т. Титаренко // Вісник Київського міжнародного університету. – К., 2004.
11. Титаренко Т. М. Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя : [метод. рекомендації] / Титаренко Т. М., Лепіхова Л. А., Кляпець О. Я. – К. : Міленіум, 2006. – 124 с.

Стаття надійшла 12.01.2011 р.